

วิวัฒนาการของ “ร่าย” ในวรรณคดีไทย

วัชรีย์ รมยะนันท์*

บทคัดย่อ

คำประพันธ์ประเภทร่ายน่าจะเกิดจากการกำหนดจำนวนคำในแต่ละวรรคก่อนแล้วจึงกำหนดสัมผัส เครื่องหมายวรรคแยกต์ และข้อบังคับในการลงท้ายร่ายแต่ละชนิดอันเป็นการจำแนกชนิดของร่ายต่างๆ ในภายหลัง จนกระทั่งปรากฏเป็นร่ายต้น ร่ายสุภาพ และร่ายยาวในวรรณคดีไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น สืบต่อมาจนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

คำว่า “ร่าย” พจนานุกรมอธิบายว่า เป็นชื่อคำประพันธ์ชนิดหนึ่ง ลักษณะของร่ายมีอธิบายไว้ในหนังสือ หลักภาษาไทย ของพระยาอุปกิตติศิลปสาร (น้อม กาญจนหาชะวะ) ดังนี้

“คณะ บทหนึ่งจะมีกี่วรรคก็ได้ แต่มีตั้งแต่ ๕ วรรคขึ้นไปเป็นพื้น ส่วนตอนจบนั้นบางชนิดก็จบลงหัวหน้ๆ บางชนิดก็มีข้อบังคับ...ส่วนคำในวรรคหนึ่งๆ นั้น โดยมากกำหนด ๕ คำ แต่บางชนิดน้อยกว่าหรือมากกว่าก็ได้...”

สัมผัส ที่เป็นพื้นของร่ายนั้น คือมีสัมผัสส่งท้ายวรรค และมีสัมผัสรับเชื่อมต้นวรรคหน้าต่อไป เช่นนี้จบ และสัมผัสส่งและสัมผัสรับ

* อดีตหัวหน้าภาควิชา ภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ที่เชื่อมกับวรรคหน้าต่อๆ กันไปนี้ จะต้องเกี่ยวกับเสียงวรรณยุกต์ด้วย คือ ต้องส่งและรับคำชนิดเดียวกัน เช่น ส่งคำเป็นก็ต้องรับคำเป็น ส่งคำตายก็ต้องรับคำตาย ส่งคำเอกก็ต้องรับคำเอก และส่งคำโทก็ต้องรับคำโท เป็นต้นเสมอไป และสัมผัสเชื่อมที่รับต่อไปนั้น ถ้าเป็นร่ายวรรคละ ๕ คำ มักใช้รับคำที่ ๑-๒-๓ คำใดคำหนึ่ง แต่รับคำที่ ๓ นับว่าเพราะกว่าที่อื่น ถ้าคำในวรรคน้อยกว่าหรือมากกว่า ๕ คำ ก็รับร่นเข้ามาหรือยืดออกไปได้แล้วแต่จะเหมาะ...แต่ร่ายบางชนิดก็มีข้อบังคับในตอนจบอีก”

คำประพันธ์ที่มีชื่อว่า ร่าย นับเป็นคำประพันธ์ที่เก่าแก่ที่สุดของไทย^๑ คู่กับโคลง มีปรากฏในวรรณคดีเรื่อง ลิลิตโองการแช่งน้ำ ซึ่งแต่งขึ้นในราว พ.ศ.๑๘๙๓ มีตัวอย่างดังนี้

โอมสิทธิสรวงศรีแก้ว แผ้วมฤตยู เองเป็นแท่น แก่วนกลืน
ฟากลินดิน บินเอาครุฑมาขี่ สีมือถือสังข์ จักรคชารณี ภิรูอวตาร
อสุรแลงลาญทัก ททัคนี้จรรยา ฯ

ร่ายบทนี้มีลักษณะตรงตามคณะและสัมผัสที่ได้ยกมาจากตำราหลักภาษาไทย ของพระยาอุปกิตศิลปสาร ที่น่าสังเกตก็คือ ร่ายนี้มักจะส่งสัมผัสไปยังคำที่ ๑ มากกว่าคำที่ ๒ หรือ ๓ ซึ่งอาจจะเป็นลักษณะของร่ายที่แต่งขึ้นในสมัยแรก ถ้าเปรียบเทียบกับร่ายที่แต่งในสมัยหลัง เช่น ในกำสรวลโคลงตันแล้ว จะเห็นได้ว่าร่ายในโองการแช่งน้ำมีลักษณะเป็นร่ายโบราณ ส่วนร่ายในกำสรวลโคลงตันมีลักษณะเป็นร่ายต้น ดังตัวอย่าง

ศรีสิทธวิวิธบรร นควครุฑชม ไกรพรหมรังสรรค์ สวรรคแต่งแต้ม
แย้มพื้นแผ่นดินพสุธา มหาติลกภพ นพรัตน์ราชธานี บุรีรมย์เมืองมิ่ง
แล้วแฮ ราเมศวรให้ท้าวตั้ง แต่งเอง”

^๑ พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ) หลักภาษาไทย (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิชจำกัด, ๒๕๑๔), หน้า ๔๑๗.

ร่ายต้นแตกต่างจากร่ายโบราณตรงการลงท้าย ซึ่งเพิ่มข้อบังคับว่าจะต้องลงจบด้วยโคลง ๒ บาทท้ายของโคลงต้นวิวิธมาลี ส่วนร่ายโบราณนั้นบางครั้งก็ลงด้วยโคลงมณฑกคติ ดังร่ายบทที่ ๓ ดังนี้

โทษเรศสุรสิทธิ์พ้อ เสวยพรหมานทรใช้น้อย ประถมบุญภารติเรก
บูรภพบุรีก็ร้อยต่อมา ฯ^๖

ร่ายโบราณและร่ายต้นก็แตกต่างจากร่ายสุภาพในตอนลงท้ายเช่นเดียวกัน คือร่ายสุภาพจบแบบโคลงสองสุภาพ ดังตัวอย่างในลิลิตพระลอดังนี้

ถึงวังไกลปราสาท รับขวัญราชธิดา ขวัญสองมาสมสู่ อยู่กับองค์
อ่อนให้ ไฟแดดอย่ารู้ใหม่ ไข้อย่ารู้ถึง แม่เลย^๗

เมื่อพิจารณาร่ายต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๓ ชนิด ก็พบว่ามีส่วนแตกต่างกันน้อยมาก จุดใหญ่คือการเปลี่ยนสัมผัสจากตอนต้นร่ายมาเป็นสัมผัสข้าม เปลี่ยนตัวรับไปจากปรกติธรรมดาคือแทนที่จะส่งแบบคำสุดท้ายของวรรคต้นไปยังคำที่ ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ ของวรรคถัดไป ก็เปลี่ยนไปเป็นสัมผัสแบบมณฑกคติ (กบเดิน) คือข้ามวรรคไป ๑ วรรค หรือไม่สัมผัสเลยแบบ ๒ บาท ท้ายของโคลงต้นวิวิธมาลี เพียงแต่เพิ่มวรรณยุกต์โทในวรรคสุดท้าย และมีคำสร้อย ๒ คำ คำแรกต้องเป็นวรรณยุกต์เอก ส่วนโคลง ๒ สุภาพนั้นก็ย้ายสัมผัสจากคำที่ ๑, ๒ หรือ ๓ ไปเป็นคำที่ ๕ และต้องเป็นคำที่มีวรรณยุกต์โทด้วย

^๖ พ.ณ ประมวญมารค (รวบรวมและเรียบเรียง) กำสรวลศรีปราชญ์-นิราศนรินทร์ (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๑), หน้า ๙๙.

^๗ ประกาศแข่งน้ำโคลงห้า (พระนคร: ศรีเมืองการพิมพ์, ๒๕๑๒), หน้า ๑.

^๘ พระวรวงศ์วิสิฐ. คู่มือลิลิตพระลอ เล่ม ๑ (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำคุณา, ๒๕๑๓), หน้า ๖๔.

ที่มาของคำประพันธ์ชนิดร้าย อาจารย์ชนิด อยู่โพธิ์ ได้ให้ความเห็นว่า

“ร้ายต่างๆ ในลิลิตพระลอ ดูมีสัมผัสและวรรคไม่ต่างจากกาพย์วชิร
บันตี ในคัมภีร์กาพย์สารวิลาสินีเสียเลย จะแตกต่างกันบ้างก็แต่เพียง
ลักษณะของ ร่ายนั้น มีบัญญัติเพิ่มเติมว่า ตอนจบจะต้องแต่งให้มีลักษณะ
เป็นโคลงสอง และมีบัญญัติเล็กๆ น้อยๆ อยู่อีกบ้าง เช่น ในตอนเดินห้อง
ร้าย ถ้าคำส่งสัมผัสเป็นเอกหรือโทหรือคำตาย คำรับสัมผัสก็ต้องเป็นคำ
เอกหรือโทหรือคำตายเหมือนกัน แต่ในพระราชนิพนธ์พระนารายณ์สิบ
ปางกลอนลิลิตของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หาได้ทรงถือ
เคร่งครัดในบัญญัติเอก-โทเหล่านี้ไม่ เพราะมีคำส่งที่เป็นเอกหรือโท แต่คำ
รับไม่เป็นเอกหรือโทก็มี หรือคำส่งไม่มีเอก-โท แต่คำรับเป็นเอก-โทก็มี
ทั้งนี้อาจทรงดำเนินตามหลักใน “ลิลิตโองการแข่งน้ำ” และใน “มหาชาติคำ
หลวง” ก็ได้ เพราะสังเกตดูในยุคที่แต่งหนังสือทั้ง ๒ เรื่องนั้นจะยังไม่มี
บัญญัติดังกล่าว แม้ในลิลิตพระลอก็มีเป็นอันมากที่ไม่ดำเนินตามบัญญัติ
เอก-โท นอกจากนี้ การแต่งร่ายในภาษาไทยแตกต่างออกไปจากกาพย์
วชิรบันตีอีกคือ คำรับสัมผัสในวรรคต่อไปนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นคำที่ ๓ เสมอ
ไป อาจเป็นคำที่ ๑ ที่ ๒ หรือที่ ๔ ในวรรคต่อไปก็ได้”

นอกจากความคิดเห็นข้างต้นนี้แล้วยังมีข้อสังเกตจาก ศิลาจารึกหลักที่ ๑
ซึ่งมีศิลปะการแต่งร่ายแก้วที่พิเศษกว่าร่ายแก้วในศิลาจารึกตอนอื่นๆ ของหลัก
เดียวกัน คือข้อความตอนที่ ๒ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นโวหารของผู้รู้หนังสือหรือ
อาลักษณ์ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ได้แก่ข้อความว่า

เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว เจ้าเมืองบ่เอา
จกอบในไพร่ลู่ทาง

หรือ เห็นข่าวท่านบิโครพิน เห็นสินท่านบิโครเดียด^๕

บางตอนมีลักษณะใช้คำคล้ายคำสร้อยของร้อย เช่น

ป่าพรวาก็หลาย	ในเมืองนี้
ป่าลางก็หลาย	ในเมืองนี้
หมากม่วงก็หลาย	ในเมืองนี้
หมากขามก็หลาย	ในเมืองนี้

ลักษณะพิเศษที่ยกมานี้มีส่วนคล้ายคลึงกับคำประพันธ์ร้อยกรองชนิดร่ำที่เกิดขึ้นในสมัยพ.ศ.๑๘๙๓ ระยะเวลาที่ห่างกันแค่ ๖๗ ปีจากสมัยที่มีการคิดอักษรไทยขึ้นใช้ ทำให้คิดไปได้ว่า ร่ำโบราณของไทยอาจจะเกิดจากร้อยแก้วชนิดพิเศษที่มีปรากฏในศิลาจารึกก็ได้ และพัฒนาขึ้นจนกระทั่งเป็นร้อยต้น ร่ำสุภาพ และร้อยยาว และเมื่อพัฒนาไปมากแล้วก็เลยกลับมาเป็นร้อยแก้วชนิดพิเศษอีกครั้งหนึ่ง ดังที่ปรากฏในปฐมสมโพธิกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งบางท่านก็เรียกว่า คัทยกาพย์ ก็มีลักษณะเป็นทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในสมัยนั้นอันว่าสาละบุพผชาติทั้งหลายก็ขยายกลีบเกสรแบ่งบาน
ตั้งแต่ลำต้นตราบเท่าถึงยอดแลตลอดส่วนวิกสิติบุปผาปรากฏ กุสุมเสาวคน
ธรสก็ปัวคตนาการหล่นลงเรียวยาวทั่วพระพุทธรศิกายา บูชาพระสัพพัญญู
หม่อมมรฝั่งภูบินมาเขยซาบอาบรสเกสรมาลาบันลือศัพท์สำนวนปาน
ประหนึ่งว่าสำเนียงแห่ง ยมกสาลพฤกษาปริเทวนาการ แลบุพผชาติแห่ง
นางรังหล่นลงเป็นนิรันดร ก็เปรียบปานประดุจจัสสุชลหล่นไหลพิลาปโคก

^๕ “จารึกหลักที่ ๑” ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๑), หน้า ๑๘.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

สัมพันธ์กับพระฉัพพิขพรรณรังสีโสภณโอภาส เพียงจะครอบงำเสียซึ่งพรรณ
ประภาแห่งภานุมาคให้เสื่อมแสงตราศรี มีครุวนาปาน ฉะนั้น”

จะเห็นได้ว่า วิวัฒนาการรายนั้น เริ่มด้วยการกำหนดจำนวนคำและ
กำหนดสัมผัสก่อน แล้วจึงเพิ่มวรรณยุกต์ และบังคับการลงท้ายของร่ายแต่ละชนิด
อีกทีหนึ่ง จนมีลักษณะเป็นรายต้น ร่ายสุภาพ และร่ายยาว ดังปรากฏในวรรณคดี
สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นสืบมาจนถึงวรรณคดีสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

บรรณานุกรม

ผิด อยู่โพธิ์. ภาพยนตร์ กลอน โคลง ฉันท. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวพร,
๒๕๐๔.

ชมานชิตชินโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. ปฐมสมโพธิกถา. พระนคร:
โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๐๘.

ประกาศแข่งน้ำโคลงห้า. พระนคร: ศรีเมืองการพิมพ์, ๒๕๑๒.

ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมกร วิชาการณาและจัดพิมพ์
เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๑.

พ.ณ ประมวญมารค (รวมรวมและเรียบเรียง) กำสรวลศรีปราชญ์-นิราศนรินทร์.
พระนคร: แพรวพิทยา, ๒๕๑๑.

วาทย์พิสิฐ. พระ. คู่มือลิลิตพระลอ เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร: องค์การคำคุณสุภา,
๒๕๑๓.

ยุปถิตศิลป์สาร, พระยา. หลักภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช
จำกัด, ๒๕๑๔.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย